

Ангелина Минчева (София, България)

ЕЗИКОВАТА СИТУАЦИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVIII в. И ПАИСИЕВАТА „ИСТОРИЯ СЛАВЕНОБОЛГАРСКАЯ“

I. При оценката на Паисиевата „История славеноболгарская“ обикновено се подчертава нейният уникален характер и се обръща внимание преди всичко на онези нейни особености, които я отделят и противопоставят на облика и идейното съдържание на книжовното творчество през XVIII в. Това е призивът към национално самосъзнаване, което чрез историографското съчинение на Паисий се превръща в обществен факт и слага началото на Българското възраждане с последствия не само в идейната, а и в културно-езиковата сфера. По отношение на следващата генерация възрожденци — Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович — като релевантен се изтъква фактът, че техните съчинения вече почват да се печатат, докато Паисиевата история остава в рамките на ръкописната традиция. Негласно печатната форма на тези съчинения от I четвърт на XIX в. се приема като достатъчно основание те да се откъснат от контекста на ръкописната литература от II половина на XVIII в. и да се включат в онова книжовно творчество, на чиято основа се формират нормите на националния български книжовен език. Тематичната и в известен смисъл жанрова връзка на произведенията на Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович с идейния пълнеж и структурата на средновековната ръкописна книжнина вече не се взема под внимание, приема се че елементите на лично творчество са достатъчно изявиени, и следователно имаме налице книжовни факти от историята на съвременния български литературен език, който се развива паралелно с консолидирането на българската нация. Несъмнената връзка на Паисиевата история с идейното съдържание на последния процес остава така или иначе за изследвачите на историята на новобългарския книжовен език онзи решаващ признак, от който се изхожда при оценката и на езиковата тъкан на Паисиевото произведение. С помощта на тази постановка се преодоляват големите противоречия, които съдържа Паисиевият език. Въпросът най-често се поставя и получава отговор алтернативно, в плана на две различни по ранг езикови формации: народна основа (новобългарски народен език) — черковнославянски език (Паисий се стреми да пише на новобългарски народен език — Паисий се стреми да пише на черковнославянски). По този начин изборът се прави между народния говорим език и книжния черковнославянски, при което се забравя, че писането на говорим език един век преди Паисий се е превърнало вече в самостоятелна писмена система със свои норми и традиция, и за Паисий като книжовник не е била валидна дилемата „говорим език — черковнославянски език“, а ориентирането му към една от съществуващите през II половина на XVIII в. писмени системи, използвани за създаването на книжнина в българските земи през тази епоха.

I. Трите писмени системи, които можем да разграничим в рамките на XVIII в., водят началото си по-ранно време:

а) традиционен среднобългарски литературен език. Той е застъпен в местните книжовни средища — манастирските скрипторнуми, където се създава (преди всичко преписва) книжнина за обслужване на конфесионалната сфера и се съхраняват оцелелите през робството славянски ръкописни книги. От известните данни за активността на тези средища се вижда, че през XVI, XVII и XVIII в. се преписват и разпространяват в ръкописен вид основните книги за задоволяване на потребностите на славянското християнско богослужение (евангелие, псалтир, апостол, требник, триод и пр.). Доста рано започва осъществяване и на печатни издания. Първите славянобългарски печатани книги — на среднобългарски език с Евтимиев правопис — са отпечатани в печатницата на Радул войвода в Търговище (Румъния) в 1508 г. (служебник), 1510 г. (октоих), 1512 г. (четириевангелие). За авторитета на среднобългарската традиция говори фактът, че първите славянски книги, печатани с кирилски букви в 1491 г. (октоих, часослов, постен и цветен триод) — дело на Краковската печатница на Швайполт Фнол, имат връзка с южнославянски оригинали — среднобългарски текстове. От 1519 г. във Венеция е открита най-голямата кирилска печатница за сърби и българи от беглеца от Черна Гора Божидар Вуковик, която около 1566 г. става собственост на българина Яков Крайков¹. Изданията започват със служебник и псалтир (1519 и 1520) с ресавски правопис. Яков Крайков поддържа същия тематичен кръг, но добавя към него два сборника с житийна, поучителна и апокрифна литература (1566 и 1572). В застъпването на такъв тип съчинения в южнославянското книгопечатане се проявява вече онази линия на демократизиране на средновековната литература, която не след дълго ще създаде дамаскинската книжнина и ще продължи тематично в първите новобългарски печатни книги („Неделникът“ на Софроний Врачански, съчиненията на Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович).

Социални носители на тази книжнина са монаси и свещеници, тя е нормирана, езикът ѝ има хомогенна структура, но поради това, че е свързана с различни средища, макар и сравнително единни, нормите ѝ не са кодифицирани. В правописно отношение обаче са застъпени различни системи от правила, като най-разпространен юсов правопис е търновският, а безюсов — ресавският.

б) руско-черковнославянска форма, или т. нар. черковнославянски език. Макар и да са тясно свързани със старобългарската книжнина от X — XI в. и по-новите светогорски и търновски преводи от XIV в., печатните черковнославянски текстове на каноничните църковни и богослужебни книги са доближи съвременния си вид след XV в. в Русия чрез допълване с нови преводи, някои от които — както е при текста на Библията — са извършени от Вулгата и еврейския текст. Пак от историята на текста на Библията в неговите главни етапи — Геннадиевска библия (1499), Острожка библия (1581), Московска първопечатна библия (1663) и Петровско-Елисаветинска библия (1751) се вижда, че е била извършена и редакция, и „исправление“ на по-старите преводи от гръцки. Към това основно ядро трябва да се добавят редица съчинения, възникнали в процеса на развоя на руския литературен език през XVI, XVII и I половина на XVIII в. — преди всичко на т. нар. московска редакция на черковнославянския.² По-голямата част от тях представят преводи от латински (главно възникналите в Югозападна Русия)

¹ П. Атанасов. Яков Крайков. Книжовник. Издател. График. XVI в. С., 1980.

² А. И. Соболевский. История русского литературного языка. Л., 1980.

но също така и от гръцки. Съществуват и някои оригинални произведения. По тези пътища се оформя структурата на съвременния черковнославянски език („модерен руски черковнославянски“ според определението на Ю. Плен), който от средата на XVIII в. не търпи повече изменения и остава само като култов език на източноправославната църква, със съответен корпус от канонично-литургични текстове: евангелие, апостол, паримейник, псалтир, часослов, миней, октоих, триод, служебник, требник, типик, жития на светци според календара. Този именно корпус е прониквал и в България и е бил използван за нуждите на богослужението. Ще отбележим, че от Острожката библия в България са намерени 11 екземпляра. Трябва обаче да се предположи, че доста рано в България са имали достъп и черковнославянски печатни книги от втория тип и може би точно те са създавали у българските възрожденци представата за определен — черковнославянски модел на литературния език, при което значение е имал и фактът, че черковнославянската форма е кодифицирана в граматика и отчасти в речници. Тук ще споменем само най-авторитетната граматика на Мелетий Смотрицки, която е била преписана три пъти за българи (1655, 1721, 1834).

И при традиционния среднобългарски литературен език, и при черковнославянския език на печатните богослужебни книги като форми на писмен език през XVIII в. се наблюдава една много важна особеност, от която зависи тяхната социална функция в навечерието на Българското възраждане: и в двата случая става дума не за активно използване на тези писмени системи за литературно творчество, а за създаден по-рано книжен фонд, който по традиция продължава да бъде в обращение (среднобългарската книжнина) или се включва допълнително към него (черковнославянски печатни книги). Този книжен фонд изпълнява функции на литературен език дотолкова, доколкото принадлежащите към него текстове се разпространяват и използват според тяхното основно предназначение в професионалната сфера. Съвсем не на последно място трябва да се изтъкне често забравеният факт, че среднобългарската литературна традиция като писмен фонд в различни правописни редакции се отличава с далеч по-богато тематично и жанрово съдържание — макар и в духа на средновековната литература — в сравнение с използваните по това време печатни черковнославянски книги, които представят преди всичко кръга на канонично-литургичните съчинения.

в) книжен език на народна основа.³ Това обозначение е възприето и мотивирано от Е. И. Демина за езика на преводите на Дамаскиновите слова през XVII в. на народен новобългарски език. С възникването на тези преводи в рамките на средновековната българска книжнина се включва още една форма на писмен език. Нейните норми (съставени от народни и книжни средства) възникват при акта на превеждането на по-стария архаичен по език текст на словата на Дамаскин Студит (преводът от XVI в.) на народен български език чрез последователни решения в процеса на превода и съществуват в преписването и повтарянето на тези текстове. Диалектната основа на народните съставки на тази форма на писмен език е сравнително единна — това са балканските говори от източнобългарски диалектен тип. През XVIII в. книжовната дейност в българските земи показва значително развитие и активизиране. Книжовната продукция с демократични тенденции се характеризира не само с преписване и разпространя-

³ Е. И. Демина. Проблема норми в формирането на книжовния български език XVII в. на народна основа. — Славянское языкознание. VII международный съезд славистов. Варшава август 1973 г. Доклады советской делегации. М., 1973, с. 118—141; Б. Велчева. Норми и традиция в българския книжовен език от XVI—XVIII в. — Български език, 1966, 2, с. 110—121.

ване на словата на Дамаскин Студит в сборници с еднотипно и смесено съдържание, а и със създаване на литература с по-широк компилативен характер, със самостоятелни допълнения от редица книжовници (повечето от тях са съвременници и последователи на Паисий), засягащи различни страни на българското народностно съзнание (борба срещу потурчването, съзнание за „българска земя“, нравствени добродетели на българина-християнин и пр.)⁴ В този литературен и социален контекст книжният език на народна основа по необходимост претърпява определено развитие в две твърде важни посоки: съотношението на книжно традиционния и народния пласт и диалектната обогатеност на народните елементи. Причините са в разширяването на неговите функции и социална база. Той се използва за създаване на: 1) конфесионално ориентирана книжнина, но за по-широки слоеве носители и потребители, т. е. разширена е социалната му база. Формата на разпространение на текстовете е ръкописна, а по-късно, при някои от първите възрожденци — и печатна; 2) светска литература, оригинална и преводна, все още свързана с жанровите особености на средновековната книжнина, с дидактично-просветителски характер, с тенденции към специализиране и разширяване на функциите ѝ. Авторите на тази литература отново се концентрират с другите форми на писмен език, към които се добавят и черковнославянските печатни книги, още повече, че обогатяването на тази книжнина се извършва чрез метода на компилацията. В писмената норма се допускат различни по произход и тип средства като варианти. В своята съвкупност обаче те се осъзнават като съставка на една писмена норма, която в този си вид отговаря на представата за „прост“ език⁵ на книжовниците от II половина на XVIII в. и допуща съчетаване в различна степен у един и същ автор на среднобългарски/черковнославянски книжни форми и народни форми в тяхното диалектно многообразие. Основни особености на тази писмена форма са: 1) хетерогенност на инвентара на изразните средства; 2) силна вариантност на нормата; 3) некодифицираност; 4) участие на различни диалекти в народната основа на различните текстове, в резултат на което диалектните черти идват от повече области, особено от югозападните и северозападните.⁶ Връзката със среднобългарската книжовна традиция е запазена жанрово-тематично, в начина на литературното творчество (превод и компилация) и в ръкописната форма на разпространението. Важен от социална и функционална гледна точка нов признак на този тип книжовна дейност е: а) съзнателно ориентиране към народния език за по-голяма достъпност и б) осъзнаването на езика като белег на българската народност в традиционната му и в народната му форма, което с нарастването на индивидуалния дял на книжовника в литературното творчество при отделни писатели прераства в национално българско самосъзнание.

„Поучителните книги на прост език“ през II половина на XVIII в. не са втора линия в развитието на предвъзрожденската книжнина, нито втори опит за демократизация на книжовния език в сравнение с първоначалните дамаскини на народен език от XVII в., а естествено продължение на възникналия в XVII в. книжен език на народна основа, обусловено от социалните и културните нужди на българския обществен живот, на процесите на

⁴ Б. Ст. Ангелов. *Съвременници на Паисий*. Ч. I. С., 1963; Ч. II. С., 1964; П. Диневков, *Първи възрожденци*. С., 1944.

⁵ Giuseppe DeIP Agata. *The Bulgarian Language Question from the Sixteenth to the Nineteenth Century*. В: *Aspects of the Slavic Language Question*, Edited by Riccardo Piccio. New Haven. Connecticut 1980, с. 37—67.

⁶ Вл. Шаур. *Поп Пунчов сборник как источник историко-диалектологических исследований*. Прага, 1970.

националното самосъзнаване на българската народност. „Простият език“ от II половина на XVIII в. предлага достатъчно разбираеми и същевременно достатъчно престижни средства за литературно творчество, тъй като в него е представено културното достойние на българската народност според представите на Просвещението и Възраждането. Специфичните условия на Българското възрождане изтъкват на пръв план в езиковото съзнание на българина неговия „род и език“, при което най-жизнена се оказва онези писмена форма и езикова практика, която съчетава демократичното начало с историческата и културната традиция. Нормализационните процеси на българския книжовен език през XIX в. са естествено развитие към уравнивяване и стабилизиране на мястото на традиционния книжен пласт в литературната норма и особено трябва да се подчертае, че съзнанието за тази необходимост и практическите опити за свързването на книжната традиция с народния език започват още през XVIII в. и намират продължение като еднотипна проява в книжовната практика на Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович.

III. И по концепция, и по характер на езиковите средства писмената практика на Паисий израства от „простия език“ на неговите съвременници — книжовниците от II половина на XVIII в. Това е един и същ по тип писмен език, чиято норма — при всеки отделен книжовник — съдържа в различно съотношение книжни и народни елементи. Винаги е налице обаче основното отношение на вариантност — т. е. задължителна употреба и на двата пласта, което се движи в рамките на определени показатели. Ще посочим най-важните от тях с оглед на резултатите от съществуващите изследвания на езика на „История славеноболгарская“⁷: в съотношението на книжни и народни словообразователни типове определено преобладава книжната лексика; налице са падежни конструкции (най-последователно се употребява дателният падеж и родително-винителна форма и 32,3% от съществителните са в падежна форма), но след предлози преобладава общ падеж срещу 163 инфинитива са употребени и 71 конструкции с *да*; в спрежението на глагола се употребяват смесено народни и черковнославянски окончания (при аориста преобладава ч. сл.-ша), представени са всички причастни форми, но за разказ се използва новото народно преизказно наклонение; наред с род. падеж за принадлежност добре представени са притежателните прилагателни; преобладават сложните форми на прилагателните, но се предпочитат аналитична сравнителна степен (40 към 10); застъпени са енклитични и пълни форми на личните местоимения; варират народни и книжни съюзи (например при относителните местоимения в определителни изречения *иже, кои и що*) и пр. В тези параметри се движи вариантността на писмения изказ и у Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, като се забелязва, в сравнение с Паисиевата „История славеноболгарская“, нарастване на новобългарските варианти. Езикът на Паисий е само едно звено в тези специфични процеси, които бележат началото на свързването на книжната традиция и народния новобългарски език в една нормативна система.

⁷ Л. Андрейчин. Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977; Е. Георгиева. Наблюдения върху езика на Паисиевата „Славяноболгарска история“. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1962) С., 1962, с. 345—377; Синтаксисът в Славяноболгарската история от Паисий. — ИИБЕ IX, 1962, с. 47—139; В. Попова. Инфинитивната форма в езика на първия наш възрожденски писател. — ИИБЕ XI, 1964, с. 239—243; Ал. Милев. Езикът на „История Славеноболгарская“. — Духовна култура LII, 1972, 11—12, с. 25—37; Р. Цойнска. Падежните форми в Паисиевата история. — ИИБЕ XIX, 1970, с. 569—578; Tatjana Siebert. Einige Bemerkungen zu Paisijs „Istorija Slavjanobolgarskaja“. — 1300 Jahre Bulgarien. Studien zum I. Internationalen Bulgaristikkongress, S., 1981. Teil 1. München 1981, с. 351—367.

IV. Когато се търси обяснение за „удавената в църковнославянизми“ езикова структура на Паисиевата история, не се взема под внимание обстоятелството, че става дума за определен жанр произведение — историографско съчинение, и че Паисий го е създал и според известен литературен канон, според онези правила на литературно творчество, които са били възприети в неговата епоха⁸: 1. Основен метод на Паисий е методът на компилацията. Това е методът на създаването на средновековните хроники, хронографи и по-новите историографски съчинения (в същност, става дума за един от основните методи на средновековното литературно творчество). Този тип средновековна компилация носи определени и твърде важни последиствия за езиковите характеристики на новосъздадените съчинения: текстът от извора може да се препише буквално, може да се съкрати чрез изпущане на пасаж и преразказване. Но и в този случай резюмирането на изходния текст става според неговата езикова форма, без да се изменят коренно особеностите на нейните езикови и стилни норми. 2. Сравняването на текста на Паисиевата история с основните му извори — руските преводи на съчиненията на Цезар Бароний и Мавро Орбини⁹ (Бароний — 1719, Орбини — 1722, като при Бароний е особено силно изявена черковнославянската норма), недвусмислено разкрива точно този път на възникване на новия Паисиев текст, в който прозира повече или по-малко последователно придържане към източника. Смятаме, че за Паисий такова придържане е било съзнателно правило, но не защото той самият се стреми да пише на черковнославянски, а защото това се налага от компилативния характер на текста. 3. В основата на Паисиевата история лежат много по-голям брой източници — домашни извори от среднобългарската книжнина (царски грамоти, жития на български светци, съчинения на Патриарх Евтимий и други книжовници от Търновската школа, съчиненията на Константин Костенечки и др.)¹⁰ Поради това, че тези ръкописни домашни извори са писани на традиционния среднобългарски литературен език, тяхната информация също е била свързана с определена езикова форма, която е повлияла на Паисиевия текст.

Тези съображения налагат въпросът за Паисиевия език задължително да бъде разделян на две: езикови показатели на компилираните части и езикови норми на оригиналния Паисиев текст. Едва след това е правомерно да се дава обща характеристика на езиковата структура на „История славяноболгарская“ и да се търси нейното място в развоя на нобългарския книжовен език. Досегашните изследвания започват и свършват само с една тотална, недиференцирана информация за езиковите особености на Паисиевия историографски труд, които се обявяват и за признаци на Паисиевия език. В действителност нормите, към които се е придържал самият Паисий, ще станат ясни едва след внимателен анализ на съвпаденията и разликите между текста на Паисий и използваните източници, в което трябва да се търси проявата на редакторската работа на Паисий, начинът му на резюмиране и преразказване. Така например книжната лексика и словообразователните типове изцяло са обусловени от изворите на Паисий. При син-

⁸ Н. Драгова. Към типологията на хрониките в балканската книжнина през епохата на османското владичество. В: Проблеми на сравнителното литературознание. С., 1978, с. 99—118; Ст. Таринска. Ускорено развитие и исторически процес. — Литературна история, 1977, 1, с. 21—27.

⁹ В. Велчев. Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. С., 1943; Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. 1. С., 1976.

¹⁰ Н. Драгова. Домашни извори на „История славяноболгарская“. В: Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1962). С., 1962. 285—345.

таксиса се забелязва определена тенденция към опростяване на синтактичните конструкции и тук може би най-добре може да се проследи намесата на Паисий в езика на източника. Тук спада липсата на абсолютни дателни конструкции (в целия текст те са само четири, в зает текст), появата на *да*-изречения вместо инфинитив, опростяване на падежните окончания, използване за разказ и на преизказното наклонение, склонност към паратаксис и др. Определената от компилацията езикова структура изключва въобще възможност за употреба на членни форми (само един случай), но не пречи на използването на други новобългарски словоизменителни черти (глаголни и именни окончания, аналитична сравнителна степен, кратки форми на прилагателните, кратки лични местоимения).

V. Всичко, изложено дотук, ни кара да направим заключение, че Паисий е изхвърлял от третата писмена система — книжния език на народна основа в разновидността му от II половина на XVIII в., а не от черковнославянската норма. Съотношението на книжни и народни новобългарски черти, което наблюдаваме в езика на неговата „История славеноболгарская“, където книжните варианти заемат твърде значителен дял, е резултат от компилативния метод, приложен от Паисий при създаването на новото историографско съчинение. Неговото изявление „простим болгаром просто и написах“ се отнася както до свързването на Паисий с „простия“ език на неговите предшественици и съвременници, така и до начина на изложение на историческите факти. Той ги събира от много източници, но ги предава в опростена форма, пригодени и преразказани за по-широки среди по отношение на композицията и стила на описание на събитията.

Въз основа на изтъкнатите тук аспекти за оценка на Паисиевата „История славеноболгарская“ може да се направи още един извод с по-широко значение, засягащ споровете около началото на съвременния български книжовен език. Ако това начало ще се търси през XVIII в., не е оправдано да се взема пред вид само Паисиевото съчинение. Неговата писмена норма се реализира от редица книжовници от същото време в компилираните от тях сборници със смесено съдържание, а в началото на XIX в. същата по тип практика на широко вариране на писмената норма с оглед на съчетаването на народни и книжни елементи намираме все още — при това в същата по характер книжнина — и у Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович и др.

Следователно в перспективата на развитието нормативните тенденции на съвременния български книжовен език през XIX в. не е меродавна само Паисиевата история, а проявяващата се в нея форма на писмен език, характерна за част от книжнината на XVIII в. и съставка на езиковата ситуация в българските земи в навечерието на Възраждането. Именно в тази писмена форма се проявява приемствеността между ранните дамаскинови преводи от XVII в. на народен новобългарски език и по-късното усвояване на книжните среднобългарски и черковнославянски компоненти на нормативната система на съвременния български национален книжовен език. Дали обаче този ранен период от II половина на XVIII в. трябва да влезе в същинската история на съвременния български литературен език, е тема за други изследвания.